

Ks. Mariusz Szram¹

Znaczenie terminu *mandatum* w koncepcji historii zbawienia Filastriusza z Brescii

Filastriusz, biskup Brescii (zm. ok. 387 roku)², autor pierwszego łacińskiego traktatu o herezjach – *Diversarum hereseon liber*³, zawarł w swoim

¹ Ks. prof. dr hab. Mariusz Szram, kierownik Katedry Patrologii Greckiej i Łacińskiej w Sekcji Historii Kościoła i Patrologii Instytutu Nauk Teologicznych na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pwała II w Lublinie; e-mail: m.szram@wp.pl; ORCID: 0000-0002-8646-6295.

² Na temat życia i twórczości Filastriusza, zob. P. Guerrini, *Nella luce di quattro centenari – S. Filastrio, le sue reliquie, il suo culto*, „Memorie storiche della Diocesi di Brescia” 9 (1938) s. 152-175; G. Banterle, *Introduzione*, w: San Filastrio di Brescia, *Delle varie eresie*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991, s. 9-18; G. Spinelli, *Intorno alla cronologia dei vescovi Filastrio e Gaudenzio*, „Brixia Sacra. Bollettino bimestrale di studi e documenti per la storia ecclesiastica bresciana” 9/3-4 (2004), fasc. 3-4, s. 7-19.

³ Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, CCL 9, Turnhout 1957, s. 217-324 (to wydanie krytyczne było podstawą niniejszego opracowania; inne wydania, wykorzystane pomocniczo, zostały wymienione w bibliografii). Traktat Filastriusza stanowił punkt odniesienia dla późniejszych dzieł tego typu. Nawiązywał do niego w swoim dziele *De haeresibus* Augustyn, biskup Hippony, chociaż nie miał zbyt wysokiego mniemania o jego autorze. W jednym z listów napisał, że biskup Brescii nie był erudytą i nie dysponował pogłębionym wykształceniem humanistycznym. Por. Augustinus, *Epistula* 222, 2. Zarzucał też Filastriuszowi zbyt szerokie pojęcie herezji. Augustyn zrobił w swoim katalogu wyraźne zastrzeżenie: chociaż każda herezja jest jakimś błędem, nie każdy błąd jest herezją (por. Augustinus, *De haeresibus*, Prologus 7), a tak właśnie – jako jakikolwiek błąd powstały od początku świata – rozumiał herezję biskup Brescii. Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 1, 1. Zob. M. Szram, „*Varii errores qui ab origine mundi emerunt*”. *The Semantic Scope of the Term „Heresy” in Filastrius Brixienensis’ of Brescia* „*Diversarum hereseon liber*”, *VoxP* 68 (2017) s. 315-325. Dotychczas wśród języków

dziele nie tylko prezentację 28 żydowskich i 128 chrześcijańskich poglądów i ruchów heretyckich⁴, ale także przedstawił w odpowiedzi na nie stanowisko kościelnej ortodoksji⁵. Filastruszone opisy herezji są zwarte⁶, w przeciwieństwie do obszernych relacji Epifaniasza w *Panarionie* napisanym zaledwie kilka lat wcześniej⁷. Dużo więcej miejsca zajmują towarzyszące każdemu opisowi omówienia przeciwstawianych herezykom poglądów zgodnych z regułą wiary Kościoła. O ile Filastruszone informacje o herezjach różnią się niekiedy w szczegółach od tych, które przekazali inni wczesnochrześcijańscy autorzy, i wydają się czasem niezbyt rzetel-

nowożytnych istnieje tłumaczenie traktatu Filastrusza jedynie na język włoski: San Filastrio di Brescia, *Delle varie eresie*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991, s. 20-227. Na język polski przetłumaczono dotąd tylko krótkie fragmenty trzech rozdziałów dzieła (35, 36 i 37) dotyczące błędów gnostyków o św. Józefie. Por. F.I. Filas, *Św. Józef, człowiek Jezusowi najbliższy*, tł. i opr. A. Bober, Kraków 1979, s. 423. Zob. W. Stawiszyński, *Bibliografia patrystyczna 1901-2016. Polskie tłumaczenia tekstów starochrześcijańskich pierwszego tysiąclecia*, Tyniec – Kraków 2017, s. 370 (nr 7585).

⁴ Por. M. Szram, *Pojęcie herezji w rozumieniu Filastrusza z Brescii*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w archidiecezji i metropolii warmińskiej. Księga jubileuszowa księdza arcybiskupa dra Wojciecha Ziembę Metropolity Warmińskiego i Wielkiego Kanclerza Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie z okazji 50-lecia święceń prezbiteratu i 35-lecia sakry biskupiej*, red. K. Parzych-Blakiewicz – J. Pawlik – P. Rabczyński – M. Żmudziński, Olsztyn 2017, s. 385-394; M. Szram, *Geneza herezji wczesnochrześcijańskich w ujęciu Filastrusza z Brescii*, *VoxP* 65 (2016) s. 631-651; M. Szram, *Herezje skryptyzystyczne w „Diversarum hereseon liber” Filastrusza z Brescii*, w: *„Dla dobra jego ciała, którym jest Kościół (Kol 1, 24). Księga Pamiątkowa Księdza Profesora Antoniego Paciorka z okazji Złotego Jubileuszu Kapłaństwa*, Częstochowa 2019, s. 435-450.

⁵ Teodoret z Cyru w konstrukcji swojego katalogu herezji poszedł jeszcze dalej, dzieląc traktat na dwie oddzielne części: w pierwszej opisał ruchy heretyckie, a w drugiej przedstawił prawowierny wykład podstawowych artykułów wiary. Por. Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, 335-556.

⁶ Na retoryczną *brevitas*, charakteryzującą styl Filastrusza, zwróciła uwagę: B. Gaj, *Styl łacińskich traktatów Firmikusa Maternusa i Filastra z Brescii (IV w. n. e.)*, „Stylistyka” 29 (2020) s. 419.

⁷ Biskup Salaminy również podzielił swój traktat na dwie części. W pierwszej omówił 20 herezji przedchrześcijańskich, w drugiej – 60 herezji wczesnochrześcijańskich. Por. M. Gilski, *Epifanisz z Salaminy i jego „Panarion”*, w: *Epifanisz z Salaminy, Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, tł. M. Gilski, opr. A. Baron, Kraków 2015, s. 5-20; A. Pourkier, *L'héresiologie aux premiers siècles du christianisme, nouveau genre littéraire*, w: *Troïka. Parcours antiques. Mélanges offerts à Michel Woronoff*, t. 1, Besançon 2007, s. 389-398.

ne⁸, o tyle jego prezentacja ortodoksyjnej doktryny, szczególnie trynitarniej i chrystologicznej, nie budzi większych wątpliwości.

Niektóre tematy teologiczne, wywołane przez poglądy heretyków, Filastriusz potraktował szerzej, prezentując spójne koncepcje wyrażone za pomocą pojęć teologicznych o określonym znaczeniu, stosowanych konsekwentnie i mających charakter terminów technicznych. Do takich kwestii należy ujęcie historii zbawienia prezentujące dzieje relacji człowieka z Bogiem w trzech ściśle określonych etapach. Pierwszy z nich wiąże się z terminem *mandatum*, który w tym kontekście przybiera różne odcienie znaczeniowe. W niniejszym artykule przedstawiam tę koncepcję historii zbawienia i związaną z nią semantykę terminu *mandatum*. Podejście biskupa Bresscii okazuje się w wielu punktach oryginalne, a pojęcie *mandatum* ma dla niego kluczowe znaczenie w kształtowaniu się relacji między Bogiem i ludźmi.

1. Filastriuszowa koncepcja historii zbawienia w trzech etapach: *sub mandato, sub lege, sub gratia*

Filastriusz w swoim traktacie o herezjach podzielił historię zbawienia na trzy etapy określane łacińskimi pojęciami *mandatum* ('przykazanie', 'nakaz'), *lex* ('prawo') i *gratia* ('łaska')⁹. Biskup Bresscii doprecyzowywał niekiedy powyższe terminy za pomocą przydawek *mandatum pristinum* ('pierwotne przykazanie')¹⁰, *lex Moysi* ('prawo Mojżeszowe')¹¹ i *gratia Christi* ('łaska Chrystusa')¹². Podobny trójpodział historii na okresy *ante legem* ('przed Prawem'), *sub lege* ('pod Prawem') i *sub gratia* ('pod łaską')

⁸ Przykładowo, opisując poglądy semiarian, Filastriusz pomylił je z nauką macedonian podważającą bóstwo Ducha Świętego. Przypisał także niesłusznie semiarianom poprawną wiarę w pełne bóstwo Syna Bożego, które podważali zarówno semiarianie, jak i macedonianie. Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 67; Epiphanius, *Panarion* 73; Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica* II 45. Eunomiusza nazwał uczniem Ariusza, podczas gdy był on uczniem arianina Aecjusza z Antiochii, a nie samego Ariusza. Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 68; Epiphanius, *Panarion* 76. Przesadzona jest jednak informacja we współczesnym haśle słownikowym, jakoby Filastriusz nie znał w ogóle arianizmu. Por. M. Starowieyski – J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 359.

⁹ Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 148; 150; 153.

¹⁰ Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 148, 2.

¹¹ Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 136, 5.

¹² Por. Filastrius Brixienensis, *Diversarum hereseon liber* 136, 5.

stosował później także św. Augustyn¹³. U Pelagiusza natomiast występuje podział na *lex naturae* ('prawo natury'), *lex litterae* ('prawo litery') i *lex veteris novique Testamenti [...] novissime data per Iesum Christum* ('prawo Starego i Nowego Testamentu dane na nowo przez Jezusa Chrystusa')¹⁴. Ani Augustyn, ani Pelagiusz nie używali jednak w tym kontekście terminu *mandatum*.

Zgodnie z definicją samego Filastriusza, odpowiadającą intencjom autora Księgi Rodzaju, termin *mandatum* oznacza przede wszystkim nakaz (a raczej zakaz) Boga skierowany do pierwszych rodziców w raju: „Z wszelkiego drzewa tego ogrodu możesz spożywać według upodobania; ale z drzewa poznania dobra i zła nie wolno ci jeść, bo gdy z niego spożyjesz, niechybnie umrzesz” (Rdz 2,16-17)¹⁵. Biskup Brescii nigdzie w swoim traktacie nie odniósł się bezpośrednio do słów tego nakazu i nie skomentował ich, podkreślał jedynie fakt, że było to pierwotne przykazanie dane człowiekowi przez Boga.

Bezpośrednią przyczyną zajęcia się przez Filastriusza kwestią roli tego nakazu było poświadczane w jego katalogu herezji istnienie w pierwotnym Kościele poglądu uznającego, że nie należy przyjmować pierwszego przykazania udzielonego Adamowi w raju, ponieważ nie ma ono mocy i jest bezużyteczne¹⁶. Trudno ustalić, czy była to myśl jakiegoś konkretnego ruchu heretyckiego czy też pogląd podzielany przez różnych ludzi, ponieważ informację o tej herezji umieścił Filastriusz w końcowej części swojego traktatu prezentującej poglądy na różne kwestie egzegetyczne i teologiczne, nieprzypisane do konkretnych ugrupowań¹⁷. W odpowiedzi na ów pogląd Filastriusz przedstawił i omówił dokładnie swoją koncepcję trzyeta-

¹³ Por. Augustinus, *Sermo* 110. Zob. M. Verschoren, *Lex in cordibus scripta and conscientia (Romans 2:15) according to Augustine*, „Augustiniana” 58/1-2 (2008) s. 75-93.

¹⁴ Por. Pelagius, *Expositiones epistularum Pauli*, Praefatio. Zob. PL 12, k. 1300 C.

¹⁵ Nakaz dany przez Boga pierwszym rodzicom w raju został oddany w wersji Septuaginty greckim terminem ἐντολή, a w Hieronimowym tłumaczeniu Wulgaty z języka hebrajskiego jako *mandatum*.

¹⁶ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 136, 1.

¹⁷ Chodzi o 64 rozdziały traktatu (od 93 do 156). F. Heylen zwrócił uwagę, że układ zagadnień w tej części jest w dużym stopniu podobny do tego, jaki stosowali starożytni pogańscy doksografowie, jak np. Pseudo-Plutarch, czy leksykografowie, jak np. retor i sofista Juliusz Polluks. Zob. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, CCL 9, s. 604. Układ ten obejmuje kolejno zagadnienia dotyczące Boga, świata, duszy i ciała. Szczególną wartość ma ostatnia część traktatu dotycząca w większości egzegezy biblijnej (rozdziały 115-122, 128-139, 141-156), niespotykana w innych dziełach tego gatunku w epoce patrystycznej.

powej historii zbawienia, w której etap pierwszego przykazania odgrywał istotną rolę:

Każdy człowiek ustanowiony w ciele został [...] wyposażony w trojaka zdolność (*triplici virtute*), aby mógł być wychowany i upomniany na podstawie Prawa Bożego (*de lege divina*). Jest pouczany w ten sposób, że w pierwszym okresie znajduje się pod wpływem przykazania (*prima aetate sub mandato*), w drugim – Prawa (*secunda sub lege*), w trzecim – łaski Zbawiciela (*tertia sub gratia Salvatoris*). Dlatego Prawo jest raczej upomnieniem z powodu zaniedbania pierwotnego przykazania (*lex admonitio est potius, propter oblivionem, mandati pristini*), które nasz ojciec Adam otrzymał najpierw od Chrystusa w raju¹⁸; tak bowiem zostało napisane. A potem w Prawie: „Obyś zapomniawszy o przykazaniu Pana Boga twego, nie odstąpił od Niego i nie zginął”¹⁹. Prawo jest więc przypomnieniem i potwierdzeniem tego pierwotnego przykazania (*lex admonitio mandati et confirmatio est primi illius*). Z kolei przykazanie i Prawo zapowiadają pełne dobro łaski i zbawczą obecność Chrystusa (*mandatum et lex Christi plenam praedicant gratiae bonitatem ac praesentiam salutarem*). Dlatego Pan mówi: „Oto jestem ja, który mówiłem przez proroków”²⁰. Więksi są więc ludzie żyjący w dawnych czasach pod przykazaniem (*Maiores sunt itaque qui sub mandato fuerunt aliqui*), którzy nie zapomniawszy o nim, głosili swoim następcom także tajemnicę samego Chrystusa Zbawiciela. Gdy zaś zapomniano o przykazaniu, pojawiło się wśród Żydów znowu napomnienie do przestrzegania litery, aby również za pośrednictwem litery oczekiwać z nadzieją duchowej nauki Chrystusa (*in littera etiam Christi spiritalis scientia [...] speraretur*) i Jego przyjścia w ciele oświecającego świat. Dlatego Prawo Mojżesza, które co innego oznajmia głośno, a co innego oznacza w ukryciu, głosiło zawarte w sobie misterium zbawcze Chrystusa. Tak więc nikt nie powinien przyjmować ani wierzyć w przykazanie bez Prawa, ani w Prawo bez przykazania, ani w łaskę Chrystusa bez Prawa i przykazania (*neque mandatum sine lege, nec lex sine mandato, nec gratia Christi sine lege et mandato*)²¹.

¹⁸ Filastriusz wielokrotnie w swoim traktacie stwierdza, że Chrystus jako Słowo Boże działał od początku historii zbawienia w Starym Testamencie. Przyjście Syna Bożego na świat w ciele ujawniło tylko Jego odwieczną obecność w dziejach świata.

¹⁹ Por. Pwt 8,11.19.

²⁰ Por. Iz 52,6.

²¹ Por. Filastriusz Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 136, 2-5, CCL 9, s. 300-301 (tł. własne).

W przekonaniu Filastriusza wszystkie trzy etapy historii zostały dostosowane do aktualnej sytuacji człowieka i spełniły swoje zadanie w procesie zbawienia ludzkości. Pierwotne przykazanie pełniło jednak rolę wyjątkową, zapoczątkowało bowiem dialog Boga z człowiekiem. Dlatego ludzi żyjących zgodnie z pierwszym przykazaniem przed ogłoszeniem Prawa przez Mojżesza Filastriusz nazwał „większymi” (*maiores*) od tych Żydów, którym potrzebne było przypomnienie w postaci Prawa Mojżeszowego, nie zawsze zresztą rozumianego i przestrzegane²², a tym bardziej od pogan, którzy całkowicie odrzucili naukę o jednym Bogu²³. W okresie pośrednim między pierwotnym przykazaniem a łaską Chrystusa (*medio tempore inter mandatum [...] et gratiam*) Żydzi żyli na podstawie Prawa Mojżeszowego, zachowując łączność z pierwszym przykazaniem, chociaż wielu z nich nie pojmowało jego duchowej istoty, poganie natomiast trwali w całkowitym zakłamaniu (*falsitas, vanitas*) i błędzie (*error*), czcząc stworzone przez siebie bożki²⁴.

Symbolikę tej trzyetapowej koncepcji dziejów zbawienia Filastriusz dostrzegał w różnych tekstach starotestamentalnych, które interpretował za pomocą szczególnie mu bliskiej metody alegorycznej²⁵. Przykładowo trzy kategorie kobiet z księgi Pieśni nad Pieśniami²⁶ rozumiał jako udzielenie różnych stopni chwały ludziom żyjącym w trzech okresach dziejów zbawienia²⁷. Podobnie związany potrójnie sznur mierniczy, którym anioł

²² Filastriusz często posuwa się w swoim traktacie do przesadnej inwektywy. Tych Żydów, którzy przestrzegali tylko litery Prawa Mojżeszowego i nie potrafili rozpoznać Chrystusa obecnego w Prawie, nazywa niewykształconymi i pozbawionymi wiedzy (*ineruditi atque indocti*). Zarzuca im kłamstwo (*mendacium*), niegodziwość (*iniquitas*), przewrotność (*vanitas*), ślepotę (*caecitas*), popełnianie zbrodni (*scelus*) przeciw Bogu i świętym prorokom, a nawet porównuje do bezbożnych pogan (*impietas gentilium*). Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 150, 2; 87, 2; 68, 2; 50, 3; 116, 2; 155, 2; 108, 7; 24, 4; 25, 2.

²³ Filastriusz był przekonany, że zarówno pogaństwo, jak i judaizm były religiami, które oddaliły się w większym lub mniejszym stopniu od pierwszego przykazania. Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 105, 3-5; 109, 1-2; 111.

²⁴ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110.

²⁵ Na temat poglądów egzegetycznych Filastriusza, zob. D. Portarena, *Doctrina scripturistica S. Filastrii Brixienis episcopi et textus biblicus ab eo adhibitus*, Roma 1946; M. Szram, *Egzegeza literalna Starego Testamentu jako źródło herezji – stanowisko Filastriusza z Brescii*, *VoxP* 67 (2017) s. 619-629.

²⁶ Por. Pnp 6,8: „Sześćdziesiąt królowych i osiemdziesiąt konkubin, i niezliczona liczba młodych dziewcząt”.

²⁷ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 150, 4-6.

miał mierzyć Jerozolimę²⁸, biskup Brecii uznał za symbol tych trzech epok, z których zostanie wybrana ostatecznie grupa ludzi zasługujących na wieczną nagrodę²⁹. Także dwa cherubiny stojące obok Pana w wizji proroka Izajasza³⁰ oznaczają według Filastriusza pierwszy i ostatni etap historii, mianowicie pierwsze przykazanie i łaskę Chrystusa nadającą mu pełne duchowe znaczenie³¹.

O ile określenia „prawo Mojżeszowe” i „łaska Chrystusa” są oczywiste i jednoznaczne, o tyle sformułowanie „pierwotne przykazanie” (*mandatum pristinum*) może budzić pewne wątpliwości co do zakresu znaczeniowego. Analiza *Diversarum hereseon liber* pozwala odczytać trzy poniżej omówione odcienie znaczeniowe terminu *mandatum* w odniesieniu do tego przykazania.

2. *Mandatum* jako pierwotne pouczenie człowieka przez Boga

Mimo że Biskup Brecii nie wyjaśnił szczegółowo treści i formy pierwszego nakazu wypowiedzianego przez Boga do Adama w raju, zwrócił uwagę na kilka kwestii związanych z pierwszym przykazaniem, pozwalających dość dokładnie określić, co rozumiał przez pojęcie *mandatum pristinum*. Po pierwsze, w przekonaniu Filastriusza nie ma bardziej pierwotnego pouczenia danego człowiekowi niż owo przykazanie dane przez jedyne Boga. Przestrzeganie go miało w przekonaniu Filastriusza zapewnić człowiekowi nieśmiertelność, którą jednak utracił, przekraczając Boży nakaz³².

Po drugie, według Filastriusza przykazanie to było wystarczające do rozpoznania jedyne Boga stwórcy i oddawania Mu należnej czci.

²⁸ Por. Za 2,5-6; Ps 60,8; 108,8; Koh 4,12.

²⁹ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 153, 9.

³⁰ Por. Iz 6,1-3.6-7.

³¹ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 14.

³² Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 115, 3, CCL 9, s. 280: „[Bóg] dał [Adamowi] przykazanie, aby przestrzegając go, pozostał nieśmiertelny”; Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, 116, 2, CCL 9, s. 281: „Pismo pouczyło nas [...] o utracie nieśmiertelności na skutek pogwałcenia przykazania (*amissionem immortalitatis in praevaricatione mandati*)”. Biskup Brecii odrzucił jako heretycki pogląd, że otwarcie się oczu ludzi po złamaniu pierwotnego przykazania, opisane przez autora Księgi Rodzaju (Rdz 3,7), oznaczało wyposażenie ludzi w fizyczny narząd wzroku, którego rzekomo mieli być wcześniej pozbawieni. Św. Augustyn przypisywał taki pogląd niewykształconemu ludowi (*inperitum vulgus*). Por. Augustinus, *De civitate Dei* XIV 17.

Zostało ono wprawdzie zaniedbane przez grzech pierwszych rodziców, ale starotestamentalni patriarchowie przed przyjściem Mojżesza czcili Boga właśnie na mocy tego przykazania stanowiącego swoiste prawo niepisane i nie potrzebowali dodatkowych przepisów prawnych³³. Prawo Mojżeszowe (*lex*) stanowiło tylko przypomnienie i doprecyzowanie tego pierwotnego nakazu³⁴. Filastrusz zwrócił uwagę, że istotą Prawa Mojżesza był Dekalog oddający istotę pierwszego przykazania, zewnętrzne przepisy prawne natomiast, z obrzezaniem na czele, zostały dane słabym ludziom, aby nie zapominali o Bogu i Jego wymaganiach. Gdy przyszedł na ziemię Chrystus ze swoją łaską (*gratia Christi*), ponownie zwrócił uwagę na duchową istotę pierwszego przykazania (*mandatum*) i zewnętrzna litera Prawa (*lex litterae*)³⁵, wyrażająca się w tych przepisach, przestała obowiązywać³⁶.

Po trzecie, Filastrusz uważał, że dzięki otrzymaniu pierwszego przykazania ludzie już w Starym Testamencie byli w stanie rozpoznać działanie nie tylko Boga stwórcy, ale całej Trójcy Świętej³⁷. W duchu apologetyki wczesnochrześcijańskiej, wykazującej wyższość chrześcijaństwa

³³ Por. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110; 136; 150; 153; 156. Zob. PL 12, 1068B, 1282D. W przekonaniu Filastrusza okres między otrzymaniem pierwszego przykazania a pojawieniem się Prawa Mojżeszowego wynosił trzy tysiące siedemset lat. Por. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 1-2, CCL 9, s. 278. „Od Adama aż do potopu było dziesięć pokoleń, czyli dwa tysiące dwieście czterdzieści dwa lata. I od potopu aż do pomieszania języków za świętego Hebera, który nie zgadzał się na budowę wieży, było pięć pokoleń, czyli około sześćset lat, kiedy to zostały przydzielone nazwy prowincjom, jak i siedemdziesięciu pięciu językom. Odtąd aż do błogosławionego patriarchy Abrahama było pięć pokoleń, czyli pięćset czterdzieści lat. I od Abrahama aż do Mojżesza siedem pokoleń, czyli czterysta trzydzieści lat, jak mówi błogosławiony Apostoł (por. Ga 3,17)”. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 15 (tł. własne).

³⁴ Por. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 16.

³⁵ Zwrotu *lex litterae* na oznaczenie Prawa Mojżeszowego używał Pelagiusz. Por. Pelagius, *Expositio in Epistulam Pauli ad Romanos* II 3. Zob. PL 12, 1300C.

³⁶ Por. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 16-17.

³⁷ Por. Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 3, CCL 9, s. 278: „Jeżeli u tych dawnych świętych naszych ojców była ta wiara, która jest w nas, przez nich wcześniej przekazana i oznajmiona, mianowicie boska wiedza o Ojcu, Synu i Duchu Świętym, to w jaki sposób ta nauka chrześcijańska, która w [pierwotnym] przykazaniu i w Prawie jest ukazana i przepowiadana, może być niedawna – jak sądzą niektórzy – a nie głoszona wcześniej wszystkim ludziom od początku świata?” (tł. własne); Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 15, CCL 9, s. 323: „Już bowiem owi dawni sprawiedliwi, żyjący pod przykazaniem, oddający cześć Trójcy Świętej i przekazujący to swoim synom i krewnym, przepowiadali światu Ojca, Syna i Ducha Świętego przed Prawem, [...] i gło-

nad religiami pogańskimi i judaizmem³⁸, Biskup Brescii był przekonany, że wszyscy ludzie rodzili się jako powołani do chrześcijaństwa, a pierwsze przykazanie wprowadzało ich na drogę zmierzającą do przyjęcia nauki Chrystusa³⁹.

3. *Mandatum* jako prawo naturalne

Wydawca traktatu Filastrusza w serii *Patrologia Latina*⁴⁰, powołując się na komentarze do traktatu Filastrusza zawarte w nowożytnych jego edycjach Jana Alberta Fabrycjusza⁴¹ i Pawła Galearda⁴², uznał, że rzeczownik *mandatum* w rozumieniu Filastrusza wskazuje na prawo naturalne w odróżnieniu od rzeczownika *lex* oznaczającego Prawo Mojżeszowe. W związku z tym wyjaśnił *mandatum* jako *lumen naturale ante legem Mosaicam*⁴³. Taką interpretację mogło zasugerować określenie *lex naturae*, zastosowane przez Pelagiusza w odniesieniu do pierwszego okresu dziejów ludzkości poprzedzającego okres Prawa Mojżeszowego⁴⁴. Zgodnie z taką nomenklaturą Prawo Mojżesza było nawiązaniem do pierwotnego prawa naturalnego i jego przypomnieniem. Za tą sugestią poszedł również współczesny wydawca i tłumacz dzieła biskupa Brescii na język włoski Gabriele Banterle⁴⁵, przekładając termin *mandatum* jako „prawo naturalne”.

Istotnie, w niektórych wypowiedziach Filastrusza kontekst może sugerować znaczenie terminu *mandatum* zbliżone do pojęcia prawa natural-

sili tajemnicę Chrystusa Pana na mocy samego tylko pierwotnego przykazania (*mysterium Christi Domini de ipso mandato antiquissimo nuntiabant*)” (tł. własne).

³⁸ Por. Tatianus, *Oratio ad Graecos* 31-41.

³⁹ Filastrus Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 5-7.

⁴⁰ Filastrus Brixienis, *Liber de haeresibus*, PL 12, 1111-1302.

⁴¹ Sancti Philastri Episcopi Brixienis, *De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis*, Hamburgi 1721.

⁴² Sancti Philastrii Episcopi Brixiani, *Liber de haeresibus*, w: *Veterum Brixiae episcoporum S. Philastrii et S. Gaudentii opera nec non B. Ramperti et Ven. Adelmanni opuscula, nunc primum in unum collecta, ad veteres MSS. Codices collata, notis, aliisque additionibus illustrata & aucta*, Brixiae 1738 (reedycja: Brescia 1980).

⁴³ PL 12, 1289.

⁴⁴ Por. Pelagius, *Expositiones epistularum Pauli*, Praefatio. Zob. PL 12, 1300C.

⁴⁵ Por. San Filastro di Brescia, *Delle varie eresie*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991, s. 139, 185.

nego⁴⁶, oznacza on bowiem pierwsze i podstawowe prawo udzielone ludziom. Biskup Brescii jednak nigdzie nie mówi *expressis verbis* o prawie naturalnym. Akcentuje natomiast boskie źródło pierwszego nakazu danego wszystkim ludziom, którego istotą było zapoczątkowanie właściwych relacji między stwórcą i stworzeniem. Można w tym podejściu dopatrywać się pewnej analogii do sposobu myślenia charakterystycznego dla niektórych greckich Ojców Kościoła, jak np. dla Grzegorza z Nyssy, który uważał, że natura została dana przez Boga, a więc jest swoistym darem Bożej łaski, co więcej, łaska stanowi element ludzkiej natury i to, co człowiek robi ze swej natury, jest dziełem łaski⁴⁷. Filastriusz zdaje się myśleć w podobny sposób, pisząc że porządek natury powinien być przypisany Bogu, a człowiek na podstawie natury powinien pamiętać, że Bóg jest stwórcą⁴⁸. Biskup Brescii stwierdza, iż natura wszystkich ludzi jest zdolna do poznania Bożej mądrości i do okazywania Bogu chwały, a nawet do przyjęcia chrześcijaństwa⁴⁹.

⁴⁶ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 10; 148, 4; 156, 17-20. Zob. PL 12, 1283C.

⁴⁷ Por. Gregorius Nyssenus, *De infantibus praemature abreptis*, ed. H. Hörner, Gregorii Nysseni Opera 3/2, Leiden 1987, s. 79, 81; Gregorius Nyssenus, *De opificio hominis* 16; Gregorius Nyssenus, *Oratio catechetica magna* 5, Zob. J. Daniélou, *Platonisme et Théologie mystique. Essai sur la doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse*, Paris 1944, s. 54. Szerzej o naturze i łasce u Grzegorza z Nyssy, zob. M. Przyszychowska, *Nauka o łasce w dziełach świętego Grzegorza z Nyssy*, Kraków 2010; J. Zachhuber, *Human nature in Gregory of Nyssa. Philosophical Background and Theological Significance*, Vigiliae Christianae Supplementum 46, Leiden – Boston – Köln 2000.

⁴⁸ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 112, 7.

⁴⁹ Biskup Brescii był przekonany, że wszyscy ludzie zostali stworzeni jako wyznawcy jednego Boga i ukierunkowani na przyjęcie Chrystusa oraz Jego nauki. Poglądy uznające, że ludzie rodzili się jako poganie lub wyznawcy judaizmu, Filastriusz uważał wręcz za herezję. Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 111, 1; 12, 5-6. Autor *Diversarum hereseon liber* zdaje się kontynuować myśl Tertuliana o *anima naturaliter christiana* sugerującą, że możliwość poznania jednego Boga poprzedza powstanie chrześcijaństwa, a człowiek jest w sposób naturalny otwarty na przyjęcie Bożego Objawienia. Zob. Tertullianus, *Apologeticum* 17, 6. Należy pamiętać, że Tertulian nie uważał, że dusza rodzi się jako chrześcijańska z natury, o czym świadczy następujące jego stwierdzenie: „Stają się, nie rodzą się chrześcijanie” (*Fiunt, non nascuntur Christiani*). Zob. Tertullianus, *Apologeticum* 18, 4. Por. *De testimonio animae* 1, 7. Kartagińczykowi chodziło nie o to, że dusza ma wrodzoną ideę chrześcijaństwa, ale że została wyposażona przez Boga w zdolności poznawcze, które prowadzą człowieka do stania się chrześcijaninem. Paganie też otrzymali taką możliwość, ale z własnej winy jej nie wykorzystują. Por. L. Fuetscher, *Die natürliche Gotteserkenntnis bei Tertullian*, ZKTh 51 (1927) s. 1-34, 217-251; G. Quispel, *Anima naturaliter christiana*, „Latomus” 10 (1951) s. 163-169; C. Tibiletti, *Tertulliano e la dottrina dell'„anima naturaliter christiana”*, „Atti

Równocześnie zwraca uwagę, że na podstawie tej naturalnej zdolności człowiek mógł przyjąć pierwsze przykazanie, tak jakby nie do końca utożsamiał ową naturalną zdolność z samym przykazaniem. W tym kontekście *mandatum pristinum* wiąże się wprawdzie z naturą daną człowiekowi przez Boga, ale wydaje się być dodatkowym darem Bożej łaski⁵⁰.

Mimo niewątpliwego związku pierwszego przykazania z naturą człowieka otwartą na poznanie Boga uważam tłumaczenie terminu *mandatum* w traktacie Filastrusza jako „prawo naturalne” za anachronizm. Skoro autor sam do końca nie postawił znaku równości między naturą człowieka i pierwszym przykazaniem, należy pozostać przy terminie „przykazanie” lub „nakaz”, a jego związki z naturą człowieka wyjaśniać w komentarzach do tekstu traktatu Filastrusza.

4. *Mandatum* jako pierwowzór przykazania miłości

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt znaczeniowy terminu *mandatum* związanych z rozwojem historii zbawienia i połączeniem pierwotnego okresu życia człowieka na ziemi „pod przykazaniem” (*sub mandato*) z okresem docelowym, w który ludzkość weszła wraz z misterium wcielenia, męki i zmartwychwstania Chrystusa, czyli czasem życia „pod wpływem łaski” (*sub gratia*). Otóż Filastrusz użył tego samego terminu *mandatum* na określenie przykazania miłości przyniesionego przez Chrystusa. Stwierdził równocześnie, że jest to przykazanie dane ludziom już na początku, zaniedbane jednak po upadku Adama⁵¹. W kontekście wypełnienia się historii zbawienia pojęcie *mandatum* – w rozumieniu Filastrusza – nabiera charakteru swoistej klamry spinającej całe dzieje ludzkości: jest za-

dell'Academia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche” 88 (1953-1954) s. 84-117; S. Szydelski, *Testimonium animae naturaliter christianae*, CT 25/1-2 (1954) s. 178-193; N. Brox, *Non ulla gens non christiana*, „Vigiliae Christianae” 27 (1973) s. 46-49; A.F. Filipowicz, „*Anima naturaliter christiana*” – wiara i rozum na drogach duszy do Boga w pismach Tertuliana, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń – M. Szram, Lublin 2012, s. 475-498.

⁵⁰ Por. Filastrus Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 148, 3-4.

⁵¹ Por. Filastrus Brixiensis, *Diversarum hereseon liber* 156, 19, CCL 9, s. 324: „Zbawiciel dawał Apostołom – jako przyjacielom i wiernym – przykazanie, które podobnie dał Adamowi, naszemu ojcu, zanim zgrzeszył. Po grzechu zaś nie było już przykazania wspólnoty, pokrewieństwa, miłości bliźniego i braterstwa (*non iam mandatum societatis et propinquitatis ac dilectionis erat et fraternitatis*), lecz [Pan] ustanawiał sąd budzącej lęk surowości wyrażonej w potępiających wyrokach Prawa” (tł. własne).

równy punktem wyjścia ustanowionym przez Boga, jak i punktem dojścia będącym dopełnieniem tego, co zostało udzielone człowiekowi na początku, a potem przez niego częściowo utracone.

Kończąc swój traktat, Filastriusz wskazał wyraźnie, że należy łączyć pełną łaski naukę i życie Chrystusa z nauczaniem i postępowaniem świętych osób wiernych pierwotnemu przykazaniu jeszcze przed otrzymaniem Prawa Mojżeszowego⁵². Ziemska obecność Chrystusa (*praesentia Christi*)⁵³ to według biskupa Bressii przypomnienie tego, co Bóg dał człowiekowi od samego początku i co próbował mu na nowo uświadomić, nie do końca skutecznie, za pomocą Prawa Mojżeszowego. Autor traktatu wyraził tę myśl za pomocą paradoksalnego sformułowania wiernego w swej istocie chrystologicznej interpretacji Starego Testamentu, charakterystycznej dla tradycji orygenesowskiej⁵⁴. Twierdził mianowicie, że to sam Chrystus dał pierwszym ludziom pierwsze przykazanie (*mandatum pristinum*), które później tylko jasno ukazał i doprecyzował, przychodząc na ziemię⁵⁵.

5. Podsumowanie

W świetle przedstawionych analiz rzeczownik *mandatum* jawi się w Filastriuszowej koncepcji historii zbawienia jako termin techniczny o szerokim teologicznym znaczeniu. Przede wszystkim oznacza on pierwotne przykazanie dane przez Boga człowiekowi w raju, natychmiast po

⁵² Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 110, 10, CCL 9, s. 276: „Dlatego i sam Pan połączył z nami tych pierwszych świętych żyjących przed Prawem, a nas – z tymi przodkami, zgodnie z zachowaniem sprawiedliwości” (tł. własne).

⁵³ Wyrażenie *praesentia Christi* oznaczające ‘obecność Chrystusa wśród ludzi’, ‘przyjście Chrystusa na ziemię’ jest używane przez Filastriusza o wiele częściej (Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 43; 75; 78; 107; 119; 135; 136; 139; 150) niż terminy oznaczające „wcielenie”, takie jak *incorporatio* i *incarnatio* (Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 69; 107).

⁵⁴ Zgodnie z poglądami egzegetycznymi, zakorzenionymi w alegorycznej interpretacji Pisma Świętego pochodzącej ze środowiska aleksandryjskiego, Chrystus jako Słowo Boże przemawiał przez teksty Starego Testamentu i dawał się poznać jako Syn Boży już patriarchom i prorokom. Idea ta występowała u Orygenes, który uważał, że Apostołowie różnią się od patriarchów i proroków tylko tym, że zobaczyli to, o czym tamci już wiedzieli, zapowiadając nadejście Mesjasza. Por. Origenes, *Commentarii in Iohannem* VI 5, 28; Origenes, *Homiliae in Iesu Nave* 3, 2. Zob. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenes*, s. 178-183.

⁵⁵ Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber* 156, 19.

akcie stworzenia (por. Rdz 2,16-17), wystarczające do poznania jedyne-
go Boga stwórcy i oddawania Mu należnej czci, jednak później naruszone
przez grzech pierwszych rodziców. Wymagało to przypomnienia przykaza-
nia przez Prawo Mojżeszowe, a następnie objawienia jego głębokiego sen-
su przez Chrystusa. Takie znaczenie terminu *mandatum* zbliża się wpraw-
dzie do pojęcia prawa naturalnego, ale Filastriusz nigdy go w ten sposób
nie zdefiniował. Zwrócił natomiast uwagę, że na podstawie naturalnej
zdolności, otrzymanej w akcie stwórczym od Boga człowiek mógł przyjąć
pierwsze przykazanie. Wskazał w ten sposób, że przykazanie było dosto-
sowane do natury człowieka, ale równocześnie nie było z nią tożsame, lecz
stanowiło jej konieczne uzupełnienie. Pełny sens pierwotnego przykaza-
nia można odczytać dopiero po udzieleniu przez Chrystusa przykazania
miłości stanowiącego istotę pierwszego nakazu skierowanego przez Boga
do człowieka, której większość ludzi, z wyjątkiem starotestamentalnych
patriarchów i proroków, nie potrafiła odczytać. Tak więc w kontekście ca-
łej historii zbawienia pojęcie *mandatum* w rozumieniu Filastriusza odnosi
się do woli Boga skierowanej do całej ludzkości na początku po stworze-
niu człowieka, następnie przypominanej przez Prawo Mojżeszowe, wresz-
cie ukazanej w całej pełni za pośrednictwem Chrystusa. Można uznać,
że w przekonaniu biskupa Brescii w pojęciu *mandatum* łączą się w jedno
wszystkie najważniejsze postacie prawa: prawo naturalne, prawo Boże,
prawo Mojżeszowe i Chrystusowe prawo miłości.

The Meaning of the Term *mandatum* in Philastrius of Brescia's Concept of the History of Salvation

(summary)

Philastrius, bishop of Brescia (died approx. 387), presented in his treatise *Diversarum hereseon liber* the concept of history of salvation in three stages: *sub mandato*, *sub lege* and *sub gratia*. The author of the article extracts from the text of Philastrius' treatise various meanings of the term *mandatum*, employing historical-comparative and philological methods. Firstly, the term signifies the original commandment given by God to man in Paradise (cf. Gen 2:16-17). It was sufficient enough to recognize the only Creator and to worship Him properly. However, it was violated by the sin of the first parents, and the Mosaic Law (*lex*) was its reminder. Secondly, the meaning of the term *mandatum* comes close to the notion of natural law, although Philastrius does not define it in this way anywhere. He points out, however, that on the basis of a natural ability received from God in the act of creation, man could accept the first commandment. Thirdly, Philastrius used the term *mandatum* also to describe the commandment of love brought by Christ (*gratia Christi*). It was the essence of the commandment given to people in the beginning. Thus – in the understanding of Philastrius and this is the originality of his concept – the first

commandment, defined by the term *mandatum*, takes on the character of a peculiar buckle that binds the entire history of mankind: it is both the starting point, established by God, and the arrival point, which is a complement to what was given to man at the beginning and then partially lost.

Keywords: Philastrius of Brescia; *Diversarum hereseon liber*; original commandment, *mandatum*; history of salvation

Znaczenie terminu *mandatum* w koncepcji historii zbawienia Filastriusza z Brescii

(streszczenie)

Filastriusz, biskup Brescii (zm. ok. 387 roku), przedstawił w swoim traktacie *Diversarum hereseon liber* koncepcję historii zbawienia w trzech etapach: *sub mandato*, *sub lege* i *sub gratia*. Autor artykułu wydobywa z tekstu traktatu Filastriusza różne odcienie znaczeniowe terminu *mandatum*, stosując metody historyczno-porównawczą i filologiczną. Po pierwsze, termin ten oznacza pierwotne przykazanie dane przez Boga człowiekowi w raju (por. Rdz 2,16-17). Było ono wystarczające do rozpoznania jedynego Stwórcy i oddawania Mu należnej czci. Zostało jednak naruszone przez grzech pierwszych rodziców, a Prawo Mojżeszowe (*lex*) stanowiło jego przypomnienie. Po drugie, znaczenie terminu *mandatum* zbliża się do pojęcia prawa naturalnego, mimo że Filastriusz nigdzie tak go nie definiuje. Zwraca natomiast uwagę, że na podstawie naturalnej zdolności otrzymanej w akcie stwórczym od Boga człowiek mógł przyjąć pierwsze przykazanie. Po trzecie, Filastriusz użył terminu *mandatum* także na określenie przykazania miłości przyniesionego przez Chrystusa (*gratia Christi*). To ono stanowiło istotę przykazania danego ludziom na początku. Tak więc – w rozumieniu Filastriusza i na tym polega oryginalność jego koncepcji – pierwotne przykazanie, określone terminem *mandatum*, nabiera charakteru swoistej klamry spinającej całe dzieje ludzkości: jest zarówno punktem wyjścia, ustanowionym przez Boga, jak i punktem dojścia, będącym dopełnieniem tego, co zostało udzielone człowiekowi na początku, a potem przez niego częściowo utracone.

Słowa kluczowe: Filastriusz z Brescii; *Diversarum hereseon liber*; pierwotne przykazanie; *mandatum*; historia zbawienia

Bibliografia

Źródła

Augustinus, *De civitate Dei*, ed. B. Dombart – A. Kalb, CCL 47-48, Turnhout 1955, tł. W. Kornatowski, Św. Augustyn, *O Państwie Bożym przeciw poganom ksiąg XXII*, t. 1-2, Warszawa 1977.

- Augustinus, *De haeresibus*, ed. R. Vander Plaetse – C. Beukers, CCL 46, Turnhout 1969, s. 266-345.
- Augustinus, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher, CSEL 34, 44, 57, 58, Wien 1895-1923.
- Augustinus, *Sermones*, ed. G. Morin, *Miscellanea Agostiniana*, t. 1, Roma 1930.
- Epiphanius, *Panarion*, I (1-33), tł. M. Gilski, Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, Kraków 2015; t. 2 (34-64), ed. K. Holl, GCS 31, Leipzig 1922; t. 3 (65-80), ed. K. Holl, GCS 37, Leipzig 1933.
- Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber*, w: Philastrii Episcopi Brixiensis *Haereseon catalogus. Cui adiectus est eruditissimus libellus Lanfranci episcopi Canthuariensis de Sacramento Eucharistiae adversus Berengarium. Nunc recens editi. Quem edidit Ioannes Sichardus*, Basileae 1528; Sancti Philastrii Episcopi Brixiensis *De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis*, Hamburgi 1721; Sancti Philastrii Episcopi Brixiani *Liber de haeresibus*, w: *Veterum Brixiae episcoporum S. Philastrii et S. Gaudentii opera nec non B. Ramperti et Ven. Adelmanni opuscula, nunc primum in unum collecta, ad veteres MSS. Codices collata, notis, aliisque additionibus illustrata & aucta*, Brixiae 1738; Filastrius Brixiensis, *Liber de haeresibus*, PL 12, 1111-1302, Paris 1845; Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Marx, CSEL 38, Praegae – Vindobonae – Lipsiae 1898, s. 1-137; Filastrius Brixiensis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen, CCL 9, Turnhout 1957; s. 217-324; San Filastrio di Brescia, *Delle varie eresie*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium 2*, Milano – Roma 1991, s. 20-227 (tekst oryginalny i przekład na język włoski).
- Gregorius Nyssenus, *De infantibus praemature abreptis*, ed. H. Hörner, Gregorii Nysseni Opera 3/2, Leiden – New York – Köln 1987, s. 65-108, tł. M. Przyszychowska, Grzegorz z Nyssy, *O dzieciach przedwcześnie zmarłych*, BOK 23, Kraków 2004, s. 64-91.
- Gregorius Nyssenus, *De opificio hominis*, PG 44, 124-256, Paris 1863, tł. M. Przyszychowska, Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, ŻMT 39, Kraków 2006.
- Gregorius Nyssenus, *Oratio catechetica magna*, ed. E. Mühlberg, Gregorii Nysseni Opera 3/4, Leiden – New York – Köln 1996, tł. T. Sinko, Św. Grzegorz z Nyssy, *Nauka katechetyczna*, w: Św. Grzegorz z Nyssy, *Wybór pism*, Warszawa 1963, s. 57-136.
- Origenes, *Commentarii in Iohannem*, ed. C. Blanc, SCh 129, 157, 222, 290, 385, Paris 1966-1992, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, ŻMT 27, Kraków 2003.
- Origenes, *Homiliae in Iesu Nave*, ed. A. Jaubert, SCh 71, Paris 1960, tł. S. Kalinkowski, Orygenes, *Homilie o Księdze Jozuego*, PSP 34/2, Warszawa 1986, s. 3-137.
- Pelagius, *Expositiones epistularum Pauli*, PLS 1, 1110-1505, Paris 1958, tł. A. Baron – F. Czarnota – T. Górski, Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, ŻMT 15, Kraków 1999, s. 169-323.

- Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, ed. G.C. Hansen, GCS Neue Folge 1, Berlin 1995.
- Tatianus, *Oratio ad Graecos*, ed. J.C.Th. Otto, Corpus Apologetarum Christianorum saeculi secundi 6, Wiesbaden 1969, s. 2-162, tł. L. Misiarczyk, Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków*, BOK 24, Kraków 2004, s. 311-366.
- Tertullianus, *Apologeticum*, ed. E. Dekkers, CCL 1, Turnhout 1954, s. 78-181, tł. J. Sajdak, Tertulian, *Apologetyk*, POK 20, Poznań 1947.
- Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, 335-556, Paris 1864, tł. P.M. Szewczyk, Teodoret z Cyru, *O herezjach*, ŻMT 77, Kraków 2016.

Opracowania

- Banterle G., *Introduzione*, w: San Filastrio di Brescia, *Delle varie eresie*, ed. F. Heylen – G. Banterle, Scriptores circa Ambrosium 2, Milano – Roma 1991, s. 9-18.
- Brox N., *Non ulla gens non christiana*, „Vigiliae Christianae” 27 (1973) s. 46-49.
- Daniélou J., *Platonisme et Théologie mystique. Essai sur la doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse*, Paris 1944.
- Fuetscher L., *Die natürliche Gotteserkenntnis bei Tertullian*, „Zeitschrift für katholische Theologie” 51 (1927) s. 1-34, 217-251.
- Filipowicz A.F., „*Anima naturaliter christiana*” – wiara i rozum na drogach duszy do Boga w pismach Tertuliana, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń – M. Szram, Lublin 2012, s. 475-498.
- Gaj B., *Styl lacińskich traktatów Firmikusa Maternusa i Filastra z Brescii (IV w. n. e.)*, „Stylistyka” 29 (2020) s. 411-423.
- Gilski M., *Epifaniusz z Salaminy i jego „Panarion”*, w: *Epifaniusz z Salaminy, Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, tł. M. Gilski, opr. A. Baron, Kraków 2015, s. 5-20.
- Guerrini P., *Nella luce di quattro centenari – S. Filastrio, le sue reliquie, il suo culto*, „Memorie storiche della Diocesi di Brescia” 9 (1938) s. 152-175.
- Portarena D., *Doctrina scripturistica S. Filastrii Brixienensis episcopi et textus biblicus ab eo adhibitus*, Roma 1946.
- Pourkier A., *L'héresologie aux premiers siècles du christianisme, nouveau genre littéraire*, w: *Troïka. Parcours antiques. Mélanges offerts à Michel Woronoff*, t. 1, Besançon 2007, s. 389-398.
- Przyszychowska M., *Nauka o lasce w dziełach świętego Grzegorza z Nyssy*, Kraków 2010.
- Quispel G., *Anima naturaliter christiana*, „Latomus” 10 (1951) s. 163-169.
- Spinelli G., *Intorno alla cronologia dei vescovi Filastrio e Gaudenzio*, „Brixia Sacra. Bollettino bimestrale di studi e documenti per la storia ecclesiastica bresciana” 9/3-4 (2004) s. 7-19.
- Starowieyski M. – Szymusiak J.M., *Nowy Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, Poznań 2018.

- Szram M., „*Varii errores qui ab origine mundi emeruerunt*”. *The Semantic Scope of the Term „Heresy” in Filastrius Brixienis’ of Brescia* „*Diversarum hereseon liber*”, „*Vox Patrum*” 68 (2017) s. 315-325.
- Szram M., *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesy*, Lublin 1997.
- Szram M., *Egzegeza literalna Starego Testamentu jako źródło herezji – stanowisko Filastriusza z Brescii*, „*Vox Patrum*” 67 (2017) s. 619-629.
- Szram M., *Geneza herezji wczesnochrześcijańskich w ujęciu Filastriusza z Brescii*, „*Vox Patrum*” 65 (2016) s. 631-651.
- Szram M., *Herezje skrypturystyczne w „Diversarum hereseon liber” Filastriusza z Brescii*, w: „*Dla dobra jego ciała, którym jest Kościół (Kol 1, 24)*. Księga Pamiątkowa Księdza Profesora Antoniego Paciorka z okazji Złotego Jubileuszu Kapłaństwa, Częstochowa 2019, s. 435-450.
- Szram M., *Pojęcie herezji w rozumieniu Filastriusza z Brescii*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w archidiecezji i metropolii warmińskiej. Księga jubileuszowa księdza arcybiskupa dra Wojciecha Ziemby Metropolity Warmińskiego i Wielkiego Kancelerza Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie z okazji 50-lecia święceń prezbiteratu i 35-lecia sakry biskupiej*, red. K. Parzych-Blakiewicz – J. Pawlik – P. Rabczyński – M. Żmudziński, Olsztyn 2017, s. 385-394.
- Szydelski S., *Testimonium animae naturaliter christianae*, „*Collectanea Theologica*” 25/1-2 (1954) s. 178-193.
- Tibiletti C., *Tertulliano e la dottrina dell’„anima naturaliter christiana”*, „*Atti dell’Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*” 88 (1953-1954) s. 84-117.
- Verschoren M., *Lex in cordibus scripta and conscientia (Romans 2:15) according to Augustine*, „*Augustiniana*” 58/1-2 (2008) s. 75-93.
- Zachhuber J., *Human nature in Gregory of Nyssa. Philosophical Background and Theological Significance*, *Vigiliae Christianae Supplementum* 46, Leiden – Boston – Köln 2000.